

לשוננו לעם

עורך: מ' בר־אשר

מתוך

כרך מ-מא, תש"ן

קובץ לשנת הלשון

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

ר' יונה בן-ג'נאח

א

המדקדק והמילונאי ר' יונה בן-ג'נאח, הנודע גם בכינויים אבו-אלנליד, מרואן ומרינוס, חי ופעל בספרד במחצית הראשונה של המאה האחת-עשרה בתקופתם של המשוררים ר' שמואל הנגיד ור' שלמה אבן-גבירול ושל חכמים אחרים.

על רבי יונה אין נתונים ביוגרפיים רבים. לא ידוע מתי והיכן נולד, ועל איזו משפחה התייחס. אף מועד פטירתו אינו ידוע. משערים שנולד בקורדובה או בסביבות לוסינה (אליסנה). על כל פנים, בצעירותו התיישב בקורדובה או חזר אליה, ושהה בה עד רדיפות הברברים בשנת 1012. משכותרה העיר, ברח אבן-ג'נאח לחפש לו מפלט, ולאחר נדודים רבים התיישב בסרגוסה, שם חי עד יום מותו (J. et H. Dérenbourg, *Opusculs et traités d'Abu 'l-Walid Merwān Ibn Janāh*, Paris 1880, עמ' 3). לפי שירי שבח של ר' שלמה אבן-גבירול ושל משה אבן-אלתקאנה אנו יודעים שהיה לריב"ג בן ושמו אחיה (חיים שירמן, *השירה העברית בספרד ובפרובאנס*, ירושלים ותל-אביב תשט"ו (תשכ"א), א', עמ' 286; ד' ירדן, *שירי החל לרבי שלמה אבן-גבירול*, ירושלים תשל"ה, שירים כג, פד).

מהפרטים המעטים שריב"ג מרצה על חייו אנו למדים, שבנעוריו עשה בלוסינה במחיצתם של ר' יצחק בן-לוי אבן-מר-שאוול ושל ר' יצחק אבן-ג'יקטילה. ר' יצחק בן-לוי היה מגדולי חוקרי הלשון העברית, ור' יונה למד מפיו את תורת השיר ודן עמו בדקדוקן ובמשמען של מלים מקראיות, ואילו אבן-ג'יקטילה (שהוא עצמו למד בנעוריו מפי מנחם בן-סרוק) עודד אותו ללמוד את השפה והספרות הערבית. אבן-ג'נאח נשא ונתן גם עם חכמים אחרים מלוסינה, בהם אבו-אלנליד אבן-חסדאי (מ' וילנסקי [מהדיר], *ספר הרקמה* [כתאב אללמע] לר' יונה אבן-ג'נאח, ירושלים תשכ"ד, עמ' קעה, שיט) ואבר-עומר אבן-יקוי (בנימין זאב באכר [מהדיר], *ספר השרשים* חיברו ר' יונה אבן-ג'נאח, ברלין תרנ"ו, עמ' 48, ערך אש"ד). משעבר לקורדובה

הכיר חכמים אחרים, ושם התוודע אל תורת הדקדוק של ר' יהודה חיוג', אך את חיוג' לא הכיר, כי כשהגיע לקורדובה עדיין היה רך בשנים, ואף אפשר שחיוג' כבר לא היה בחיים.

מצעירותו שקד ר' יונה ללמוד את דקדוק הלשון העברית, פרשנות המקרא, לשון חכמים, ארמית התרגום, ארמית התלמוד והלשון הערבית. תחילה אף ניסה את כוחו בשירה, אך לבסוף משך ידו ממנה: "אתם יודעים שהשיר איננו מלאכתי והפיוט איננו מעסקי... אך אמרתי ממנו בימי הבחרות חרוזים הם נמצאים אצלי ונודעים לי". פעם אחת אירע שאחד משיריו נפוץ בטליטלה ובטעות ייחסוהו לאבן-כלפון המשורר (**ספר הרקמה**, עמ' שכ).

בהיותו בקורדובה למד רפואה, וממנה התפרנס כל חייו. הרופא וההיסטוריון הערבי אבן-אבי אוצייבעה (1199–1296) מספר בחיבורו על תולדות הרפואה והרופאים, שאבן-ג'נאח התעניין בתורת ההיגיון וחיבר ספר ברפואה, כנראה לקסיקון רפואי, אך ספר זה לא הגיע לידינו.

על אישיותו של ריב"ג ניתן ללמוד מהתבטאויותיו על המתכּוּן להצלחה ומהערותיו על השקידה והמאמץ שהשקיע כדי להגיע אל ההבנה הנכונה של סוגיה או של מלה. הדמות האידאלית בעיניו הוא האדם "המרחיק מעליו העצלה ולא יקוץ, ויהיה איש מוסר ושכל טוב, רגיל בחכמה, משכיל ומבין, ויהיה בטבעו ומוסרו הראשון, נבחר מהרבה בני אדם" (שם, עמ' כד).

דומה שכל המעלות הללו נתקיימו באבן-ג'נאח עצמו. הוא למד תורה הרבה, והקדיש לה את כל מרצו, אונו והונו. בקיאותו חבקה, מלבד רפואה ותורת ההיגיון, את כל הספרות העברית שהייתה ידועה בימיו. בחיבוריו הוא מפנה לתרגום אונקלוס לתורה ולתרגום יונתן לנביאים, לספרות חז"ל, למשנה, לתוספתא ולמדרשי ההלכה והאגדה, לתלמוד הבבלי והירושלמי, לספרות הגאונים מבית מדרשם של רב יהודאי גאון, רס"ג, חפץ בן-יצליח, רב שרירא ורב האי, לחיבורי המסורה **אכלה ואכלה**, **ספר הקולות** (כתאב אלמצוותא) ו**דקדוקי הטעמים**; לחילופים בין בן-נפתלי ובן-אשר, ובין הקרי לכתב; לפיוטי יוסי בן-יוסי, ולמשוררים בני זמנו או הסמוכים לזמנו, יצחק בן-מרשאל, יצחק בן-כלפון, למדקדקים, בהם מנחם בן-סרוק ודונש בן-לברט ואחרים, ויותר מכולם – לחיוג'.

בזכות השכלתו רחבת האופקים ועיוניו המעמיקים הגיע ר' יונה להישגים שלא נודעו אצל קודמיו, ועם זאת לא החזיק טובה לעצמו ולא זחה עליו דעתו, אלא אחז במידת הענווה, וזקף הכול לחסד האל: "ואיננו נעלם מאחד מאנשי החכמה עוצם הטרח אשר ימצאני בחבור הספר הזה ורוב היגיעה אשר תשיגני בו, וידע מי שתכונתו זאת, כי לא עשיתי זה להתפאר ולא כונתי בו לקנות שם, אבל היתה כונתי בו להתקרב אל האלהים ולהגיע אל גמולו הטוב, במה שאועיל מעניניו למי שאיננו יודעם ואבאר מטעמיו למי שאיננו מכירם" (שם, עמ' כד).

אבן-ג'נאח למד ויצר מתוך התפעלות, עד כדי כך שהרגיש כי רוח הנבואה מפעמת בקרבו: "כי אני לא הגעתי אל החכמה הזאת כי אם בהתמדת החקירה והעיון ובטורח תמיד לילי ויומי ובחשק שהיה נכנס בלבי וכאלו הייתי מתנבא בה בנבואה" (שם, עמ' כד).

כאמור, סבל ר' יונה נדודים בין לוסינה לקורדובה ומקומות אחרים ודומה שסבל זה לא הגיע לקצו אלא בסרגוסה. אכן שם נתפנה ר' יונה מטרדות הגורל ויכול היה להתמסר לחיבוריו, שם הגיע למרום הישגיו בחקר הלשון העברית, ושם ייסד חוג תלמידים, שעסק בשאלות לשון.

2

אבן-ג'נאח חיבר תחילה ספרים אחדים, "קטנים" בהיקפם, ורק לאחר מכן כתב את ספרו הגדול בדקדוק הלשון העברית. תורתו מיוסדת על שיטת תלת-העיצורים בשורש העברי, שיצאה מבית מדרשו של חיוג', והייתה אז בבחינת חידוש מלהיב בדקדוק העברי. הערצתו של ריב"ג לחיוג' ניכרת מבעד לכל עמוד ועמוד בחיבוריו. עד כדי כך שהוא ניסח את ספריו כהמשך לספרי חיוג', אלא שמתוך שבא להמשיך אותם נמצא גם משלים אותם. ואמנם עיקר תכלית חיבורו הראשון הייתה להשלים את החסר אצל חיוג', ועל כן כינהו **פתאב אלמסתלחק** (= ספר ההשגה). בחיבור זה השלים ריב"ג חמישים שורשים ועוד חמישים משמעויות שנעלמו מעיני חיוג' ועוד כהנה וכהנה צורות פועליות ועיונים תאורטיים. ספרי ריב"ג עוררו תסיסה אינטלקטואלית רבה, ברם חיבור זה עורר על ר' יונה גם ריב ומדון.

ר' שמואל הנגיד לא ראה בעין יפה את הופעתו של **ספר ההשגה**. לטעמו דבר מגונה וחצוף היה להשיג על החוקר והמורה הדגול חיוג, והוא יצא בהתקפה חריפה נגד ר' יונה.

מתברר שר' יונה צפה את אשר עתיד לקרות, לפיכך הוסיף בהקדמה כמתנצל, "כי לולא קצרו ימי חיי ר' יהודה היה ממלא חסרונות שני ספריו והיה מפרש כל מה שהניח בהם סתום, ואנכי, אף על פי שהשיבותי עליו, לא השיבותי אלא במה שלמדתי ממנו ובמה שהורוני ספריו" (מסתלחק, עמ' 4, על פי תרגומו של ב"ז באכר, בהקדמתו ל**ספר השרשים**, עמ' XIII-XIV). ואולם התנצלותו זו לא הצילה אותו מן הביקורת.

ריב"ג לא נרתע מן הפולמוס, אף שיריבו היה מגדולי הדור – נגיד, בעל מעמד בחצר המלוכה, מצביא מהולל, משורר ומדקדק דגול. את ריב"ג הנחתה האמת לבדה, והיא עמדה לנגד עיניו מעל לכול.

על כן הקדיש את שלושת החיבורים הבאים, **רסאלת אלتنביה** (= ספר ההארה), **פתאב אלתסויה** (= ספר התוכחת, או ספר ההשוואה) ו**פתאב אלתשויר** (= ספר ההכלמה), להדיפת טענותיהם ומענותיהם של הנגיד וסיעתו.

ג

משנתפנה ריב"ג מפולמוסיו, הקדיש את כל זמנו ל**ספר הדקדוק** (במקור: פתאב אלתנקה), שהוא החיבור המקיף הראשון על דקדוק הלשון העברית, שהגיע לידינו בשלמותו. מצד הבסיס התאורטי, שום חיבור מסוגו שנכתב לפניו או אחריו, עד העידן החדש, לא יוכל להשתוות אליו. ר' יונה חילק ספר זה לשני חלקים: **ספר הרקמה** (פתאב אללמע) לדקדוק, ו**ספר השרשים** (פתאב אללאצול) למילון המקרא. **ספר הרקמה** כולל 46 פרקים, העוסקים באותיות ובחילופיהן, בתנועות ובשינוי מקומן, בחלקי הדיבור, בצורנים ובנטיותיהם, במשקלי השמות ובנטיות הפועל לבנייניו ולגזרותיו ובמלות היחס. אף הוא דן בסוגיות שהיום משייכים לתחביר, כגון מבנה המשפט, ההתאם, ההשמט וכדומה. המילון מקיף את כל אוצר לשון המקרא, חוץ מן הארמית והשמות הפרטיים, והוא ערוך בסדר אל"ף ביי"ת של השורש. בערכים רבים אבן-ג'נאח נכנס לעומק הפירוש של פרשה שלמה או פרק שלם מן המקרא, משל מדובר בפירוש למקרא.

הוא עשה שימוש רב ויעיל מאוד בהשוואת העברית לערבית ולארמית כדי לברר הן עניינים של דקדוק הן עניינים של מילון וסמנטיקה. שיטה זו לא הייתה מקובלת על כל שכבות הציבור. יש שראו חילול ה' בהצרכת דברי קודש לדברי חול. אך אבן-ג'נאח לא שת לבו למתנגדים להשוואה, והעדיף לשים לנגד עיניו את נוהגם של גדולי ישראל הראשונים, רב סעדיה גאון, רב האי גאון ואחרים.

בעניינים רבים מאוד נתגלו לו סברות, שקודמיו לא עמדו עליהן, ופעמים אף יצא מגדרו להביע את התפעלותו מן החידוש. למשל, את המלה **תבל** ("תִּבְלַ עֶשׂוּ", ויקרא כ, יב) הוא גוזר מהשורש בל"ל: "ופירוש 'תבל עשו' הפסד ושינוי והשחתה, ומשקלו על משקל 'תִּמָּס יהלך' (תהלים נח, ט)", כלומר הוא הבינו מלשון **בלבול** המידות והשחתתן. עיונו השיטתי בדקדוק המלה בהשוואה למלים דומות הביאו לפירוש זה. לפניו ידעו את משמעות המלה באופן כללי, אך לא ירדו לעומקה ולהבנתה המדויקת. לאחר שהגדיר את המלה וניתחה, הוא מוסיף בהתרוממות הרוח: "ואני מתפאר בו (כלומר בחידוש זה) כי הוא מכלל מה שחדשנו מן העניינים המופלאים והראינוהו מן הסברות הנאות אשר לא התעורר עליהן זולתנו ולא ירגיש להן בלעדינו, וזה בחדש האלהים ורב טובו עלינו עם רוב היגיעה וההשתדלות והחקירה והחפוש יומם ולילה עד שאנחנו מוציאים בשמן כפל מה שיוציאו זולתנו ביין" (ספר השרשים, עמ' 64).

מאחר שמושא העיון של אבן-ג'נאח היה המקרא, הוא חתר להגיע אל כתבי-היד המוסמכים ביותר, והוא השתדל לפגוש כל מסרן בר-סמכא שהיה בהישג יד: "ואין מה שזכרתיו שלא פגעתיו מחכמי הקבלה מי שאבטח בקבלתו". (ספר הרקמה, עמ' רנד, וראה גם עמ' שלח. "קבלה" בהקשר הזה מכוונת ל"מסורת מהימנה המבוססת על מסירה מדויקת מדור לדור ועל ידיעה של ספרות המסורה למקרא").

ברם עמלו ויגיעתו של אבן-ג'נאח לא היו על הספרים לבדם. חתירתו להשיג את האמת וכל האמת הביאתו לכתת רגליו גם אל בעלי מלאכה, להתבונן בחיי המעשה ולעיין במקצועותיהם המגוונים של הבריות. דבר זה היה חשוב בעיקר בניסיון לזהות את המשמעות המדויקת של מונחי הראליה שבמקרא, אשר סבלו, כידוע, מקשיים של זיהוי מאז נכרתה העברית מן הדיבור, סמוך למאה השנייה לספירה. דרך משל, משביקש

להגדיר את המונח "אֶבְנִיִּים" (**ספר השרשים**, עמ' 11), הוא הלך לראות את כלי המלאכה שעבדו בהם האומנים של ימיו, מתוך הנחה שכלי החרושת בימיו דומים היו לאלה של תקופת המקרא.

אין תמה, שמילונו של אבן-ג'נאח זכה להערכה רבה בכל הדורות, עד כדי כך שחוקרים בני ימינו סבורים, שאחת המעלות של המילון (התזאורוס) המודרני של גזניוס היא שהשכיל לעשות שימוש נאות במילונו של אבן-ג'נאח.

בעיצובם ובגיבושם של הדקדוק והמילונות של העברית אין ערוך להשפעתו של אבן-ג'נאח על דורות המדקדקים והמילונאים הבאים אחריו. כולם שאבו ממנו, ויש אף שחיברו ספרים על יסוד החומר המשוקע בחיבוריו. ספרי דקדוק אחרים אינם אלא ניסוחים עממיים של **ספר הרקמה** של אבן-ג'נאח. גם בימינו נכתבו ונכתבים עוד מחקרים רבים על תורת הלשון של ר' יונה. מאות שנים לא קם מדקדק עברי שעלה עליו בערכו. גם פרשני המקרא נזקקו לחיבורי אבן-ג'נאח וציטטו ממנו. רק לפרשנים בצרפת, ובמקומות אחרים שבהם לא דיברו ולא למדו ערבית, לא הייתה גישה לחידושי הגדולים בדקדוק ובמילונות העברית. על כן רש"י והפרשנים מבית מדרשו מצטטים רק מהתורה המיושנת של קודמיו, מנחם ודונש. אולם מהמאה השתים-עשרה ואילך, כבר עמדו לרשות הקוראים תרגומים עבריים: **ספר הרקמה** ו**ספר השרשים** שנעשו בידי ר' יהודה בן-תיבון (1120–1190), ו**ספר ההשגה** שנעשה בידי ר' עובדיה הספרדי (סוף המאה השתים-עשרה).

אבן-ג'נאח נוהג לא רק כחוקר אלא גם כמחנך. הוא הטיף לעסוק בחקר הלשון העברית ובחכמת הלשון, וטען שבלעדי אלה אין כל אפשרות להבין את דבר ה' בתורה ובנביאים. ומי שאינו מבין את דבר ה' אל נכון עלול גם לחטוא בקיום המצוות (**ספר הרקמה**, עמ' ט-י). ריב"ג תמך את דבריו במאמר חז"ל "בני יהודה שהקפידו על לשונם נתקימה תורתם בידם, בני גליל שלא הקפידו על לשונם לא נתקימה תורתם בידם" (בבלי עירובין נג ע"א). לטובת התלמיד המתחיל הוא דאג לחבר את **רסאלת אלתקריב ואלתסהיל** (= איגרת הקירוב והיישור).

את מלאכתו עשה בשקידה ובשקיקה עצומה: "האלהים יודע כי לא התרפיתי במלאכתי וחזרתי על כל המקרא שמונה פעמים לקבץ המלות

האלה וזה די שקידה והשתדלות" (מסתלחק, עמ' 244; התרגום של ב"ז באכר, בהקדמתו לספר השרשים, עמ' XIII–XIV). ואם כתיבת ספר ההשגה הצריכה אותו לעבור על התנ"ך שמונה פעמים, צא וחשוב כמה פעמים קרא אותו כדי לכתוב את ספר הדקדוק השלם.

לא ייפלא שריב"ג זכה להכרה כבר בחייו. ר' שלמה אבן-גבירול ור' משה אבן-אלתקאנה אף כתבו לכבודו שירי שבח והלל. מדקדקים ופרשנים בני הדורות שאחריו מביאים מדבריו בהערצה. גם חכמי הלשון וחוקריה עד ימינו מוקירים את המורשה הרוחנית שהשאיר.

[דברים אלו נישאו במעמד הזיכרון השנתי למר משה ברייטברד ז"ל בשנת התש"ן.]

מבחר ביבליוגרפי: בנימין זאב באכר (מהדיר), ספר השרשים – הוא החלק השני ממחברת הדקדוק, חיברו בלשון ערבי ר' יונה אבן ג'נאח והעתיקו אל לשון הקדש ר' יהודה בן תבון, ברלין תרנ"ז • משה וילנסקי, "לתולדות ר' יונה בן ג'נאח", תרביץ ד, עמ' 97–103 • J. et H. Derenbourg, *Opuscules et traités d'Abu l-Walid Merwan Ibn Janah*, Paris 1880 • D. Tene, 'Ibn Janah Jonah', אנציקלופדיה יודאיקה, כרך 8, טורים 6–1181, ירושלים 1972.